

A look at a decade of research on marginalization in Iran based on the systematic review method

Seyed Mohamad Javad Gorji¹ , Javad Madahi

¹- phd student, Department of social science, shahid bahonar University, kerman, Iran. E-mail: sj.gorji@gmail.com

²- Faculty member, Department of social science, shahid bahonar University, kerman, Iran.

Article Info	ABSTRACT
Article type: <i>Research Article</i>	Introduction: After the industrial revolution, the problem of marginalization became popular as a complex, multi-dimensional and widely used phenomenon, and various theorists began to theorize in this field to understand and control various social, economic, security and cultural consequences. In this regard, various structural-functional, contrastive and action-oriented theories, each according to their intellectual paradigm, entered the problem and provided various solutions. The fundamentalists emphasized on a radical approach to the unequal distribution of opportunities, the goal oriented on organizing, optimizing and empowering and the problem oriented on the role of city managers.
Article history: Received: 16 May 2024 Revised: 19 August 2024 Accepted: 15 September 2024 Published online: 22 September 2024	Data and Method: This research was conducted in accordance with the qualitative strategy and systematic review technique. In order to carry out the research, all the researches that have been carried out in the field of marginalization in Iran during 2013-2014 and have been published in reliable scientific-research articles in the field of sociology and urban planning have been examined and finally 48 The research was recognized as qualified
Keywords: <i>Marginalization, Systematic review, urbanization</i>	Results: After a complete review of the selected researches, five categories including causes, consequences, multivariate investigation of marginalization, description of marginalization from the point of view of marginalization and description of characteristics of marginalization were identified and more than 80 findings were displayed in five tables.
	Conclusion: The use of research findings in the field of urban management provides a transformative perspective in the field of complex problem management to researchers and urban managers and can be developed in various fields, especially in accordance with opportunity-threat methods and qualitative methods.
Cite this article: Gorji, Seyed Mohamad Javad, Madahi, Javad. (2024). A look at a decade of research on marginalization in Iran based on the systematic review method. <i>Urban Social Geography</i> , 11 (2), 255-272. http://doi.org/10.22103/jusg.2024.2141	
	© The Author(s). Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman. DOI: http://doi.org/10.22103/jusg.2024.2141

¹- **Corresponding Author:** Gorji, S.M.J., Department of social science, shahid bahonar University, kerman, Iran.

✉ sj.gorji@gmail.com ☎ (+98) 9151252626

English Extended Abstract

Introduction

After the industrial revolution, the issue of marginalization became widespread as a complex, multidimensional, and widely used phenomenon, and various theorists theorized in this field to understand and control various social, economic, security, and cultural consequences. In this regard, various structural-functional, conflict-oriented, and action-oriented theories, each in accordance with its own intellectual paradigm, entered the issue and offered various solutions. The fundamentalists emphasized a radical approach to the unequal distribution of opportunities, the goal-oriented emphasized organization, optimization, and empowerment, and the problem-oriented emphasized the role of urban managers.

Marginalization has various consequences: environmental problems such as the accumulation of garbage and its lack of timely collection, the lack of piped clean drinking water, air pollution due to wasteland; social and cultural problems due to the informal and labor jobs of residents, dropout and academic failure due to economic poverty, low literacy level, low sense of belonging to the environment, high social tensions, addiction and lack of cultural and recreational centers; physical problems due to the lack of strength of the building, its resistance to earthquakes, deterioration of the building structure, the poor condition of the street and passageways, an undesirable appearance and economic problems due to: the spread of fake jobs in the city, hidden unemployment, an increase in the inactive labor force population due to increased demand, increased costs of providing services and meeting urban needs.

Data and Method

This research was conducted in accordance with a qualitative strategy and a systematic review technique. To conduct the research, all research conducted in the field of marginalization in Iran between 2011 and 2013 and published in reputable scientific-research articles in the field of sociology and urban planning were reviewed, and finally 48 studies were identified as eligible results.

The research population included all quantitative and qualitative research that addressed the phenomenon of marginalization in Iranian cities over the past decade (2011-2013). The following steps were designed and implemented to conduct the research:

First step: All research published in reputable Iranian scientific journals and databases including Irandoc, Normagz, Mag Iran, Jihad Daneshgahi, and Civica during the years 2011-2013 were collected and searched based on relevant titles and keywords including marginalization, urban fringe, informal settlement, urbanism, informal settlements, informal settlement, and dilapidated urban fabric. In this step, 110 studies were identified and selected, mainly in the fields of urban development, sociology, and urban planning.

Second stage: In this stage, after the initial review, based on the inclusion and exclusion criteria of the research, the abstracts of the selected articles were reviewed and 62 studies were excluded from the agenda due to being reviews, lack of scientific coherence, duplication, plagiarism from similar articles, and failure to comply with the rules for publishing articles. It is worth noting that in this stage, only articles with a scientific-research category were included in the review cycle.

Third stage: In this stage, 48 studies with a scientific-research category that had reached the publication stage in reputable domestic scientific sources during the mentioned time were fully studied and analyzed, and the necessary classification was made based on thematic axis.

Results

After a complete review of the selected studies, five categories were identified, including causes, consequences, multivariate study of marginalization, description of marginalization from the perspective of marginalized people, and expression of marginalization characteristics. Over 80 findings were presented in five tables.

As the findings have shown, using the SWOT formulation model is one of the best local development planning models, with 40% of empowerment research based on this model. Another group of studies, which are mainly qualitative and based on phenomenological approaches, focus on describing the

English Extended Abstract

distinctive life that exists on the outskirts of cities. These studies have a humanistic, positive view and respect for differences and do not seek to generalize the findings. Research by Ahmadnejad and Najafi (2016), Esmaeili and Omid (2012), Rajaei, Abbasi Fallah and Najafi (2019), Moradi (2014), Foladian, Akbari and Mohammadi (2013).

Another group of studies has examined the correlation between one or more variables and marginalization. Bayat (2015), Karimi, Vaezzadeh, and Ayaseh (2016), Jafari and Hassanzadeh (2013), Bagheri (2018), Jalaeipour and Abdollahpour (2011), Zanganeh and Hosseiniabadi (2013), Heydari Noshahr and Nazarian (2011), Rahnema, Ahmadian, and Mohammadian (2012), Hatami Nejad et al. (2011) have examined the relationship between various variables such as urban prosperity, quality of life, and social harms.

Conclusion

The use of research findings in the field of urban management provides researchers and urban managers with a transformative perspective on complex problem management and can be developed in various fields, especially in accordance with opportunity-threat methods and qualitative methods.

Overall, the findings indicate that marginalization has 26 specific and distinct causes, 22 consequences, 26 leadership and empowerment models, 7 descriptive perspectives, and 9 connections with other social issues. Thus, 80 research findings have been extracted in the aforementioned axes, and some of the findings, despite being arranged in one row, can also have many sub-rows. However, due to the respect for confidentiality and reliance on the text, the findings at the micro and macro levels have been continuously mentioned.

The expression of a set of complex and overlapping causes for marginalization indicates the need for comprehensive attention by urban and national managers to all these causes and to avoid seeing this phenomenon as a single cause or limited; causes that are each closely related to another set of phenomena and open the way for a comprehensive analysis. Linear development resulting from the simultaneous formation of residential areas and activities and the establishment of small workshops along the roads is one of such root causes that is not unrelated to the development model, which itself has provided the basis for the creation of attractions resulting from cozy suburbs, away from the hustle and bustle, and suburbs with maximum facilities. On the other hand, settling in areas without infrastructure and in low-lying urban lands fuels the development of marginalization; the existence of rural texture and proximity of urban and rural areas and the city's surrounding by fertile lands, the existence of marginal settlements due to stratified settlements and social settlements, urban facilities and sub-uses due to the establishment of urban facilities and equipment, incompatible and polluting use and uses dependent on the city entrance, increasing unemployment in the city and the countryside, lack of spaces and unfavorable distribution of public services are other fundamental causes of the phenomenon of marginalization.

نگاهی به یک دهه پژوهش‌های حاشیه‌نشینی در ایران بر اساس روش مرور سیستماتیک

سید محمد جواد گرجی^۱، جواد مداحی

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه: sj.gorji@gmail.com

۲. عضو هیئت علمی گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران.

اطلاعات مقاله چکیده

مقدمه: پس از انقلاب صنعتی، مساله حاشیه‌نشینی به عنوان پدیده‌ای پیچیده، چندبعدی و پرکاربرد عمومیت یافت و نظریه‌پردازان گوناگونی به نظریه‌پردازی در این زمینه پرداختند تا پیامدهای گوناگون اجتماعی، اقتصادی، امنیتی و فرهنگی را فهم و کنترل کنند. در این راستا نظریات گوناگون ساختاری-کارکردی، تضادگرا و کنش‌گرا هر یک منطبق با پارادایم فکری خویش به مسئله ورود پیدا کردند و راه‌حل‌های گوناگونی ارائه دادند. بنیادگرایان بر برخورد ریشه‌ای با توزیع نابرابر فرصت‌ها، هدف‌گرایان بر ساماندهی، بهینه‌سازی و توانمندسازی و مسئله‌گرایان بر نقش مدیران شهری تأکید کردند.

داده و روش: این پژوهش منطبق با استراتژی کیفی و با تکنیک مرور سیستماتیک انجام شده است. برای انجام پژوهش تمامی پژوهش‌هایی که طی سال ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۲ در زمینه حاشیه‌نشینی در ایران انجام شده‌اند و در نشریات مقالات علمی-پژوهشی معتبر در حوزه علم جامعه‌شناسی و برنامه‌ریزی شهری انتشار یافته‌اند مورد بررسی قرار گرفته‌اند و در نهایت ۴۸ پژوهش حائز شرایط شناخته شد.

یافته‌ها: پس از مرور کامل پژوهش‌های منتخب، پنج دسته شامل علل، پیامدها، بررسی چندمتغیری حاشیه‌نشینی، توصیف حاشیه‌نشینی از نگاه حاشیه‌نشینان و بیان ویژگی‌های حاشیه‌نشینی شناسایی شد و بالغ بر ۸۰ یافته در پنج جدول به نمایش درآمد.

نتیجه‌گیری: استفاده از یافته‌های پژوهشی در زمینه مدیریت شهری، چشم‌اندازی تحول‌آفرین در زمینه مدیریت مسئله پیچیده در اختیار پژوهشگران و مدیران شهری قرار می‌دهد و می‌تواند در زمینه‌های گوناگونی به ویژه منطبق با روش‌های فرصت-تهدید و روش‌های کیفی‌گرا توسعه یابند.

استناد: گرجی، سید محمد جواد؛ مداحی، جواد (۱۴۰۳). نگاهی به یک دهه پژوهش‌های حاشیه‌نشینی در ایران بر اساس روش مرور سیستماتیک. *جغرافیای اجتماعی شهری*، ۱۱ (۲)، ۲۷۲-۲۵۵. DOI: <http://doi.org/10.22103/juscg.2024.2141>

© نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

DOI: <http://doi.org/110.22103/juscg.2024.2141>

مقدمه

بدون شک هرگونه تحول و پیشرفت با ثبات و ارزشمندی بدون تکیه بر دانش یا ممتنع است یا مشکل؛ بنابراین پژوهش یکی از ضرورت‌های مدیریت پیشرو و عدم تکیه بر دانش از مهمترین عوامل بروز ناهنجاری‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و ... است. روشن است مدیریت شهرهای امروزی، از فراگیرترین حوزه‌های پژوهش نظری و میدانی محسوب می‌شود و شاخه‌های گوناگون علمی به‌ویژه جامعه‌شناسی را به خود مشغول کرده است که ارائه صدها نظریه پرداز در این زمینه و انجام هزاران پژوهش گواه این مدعاست. در این میان، توجه به جنبه‌های خاصی از شهرنشینی مورد عنایت قرار گرفته‌اند که حاشیه‌نشینی^۱ از آن جمله است؛ زیرا زندگی در حاشیه شهرها هم علت بسیاری از مسائل اجتماعی^۲ و هم معلول ساختارهای اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی در نظر گرفته شده است. مسئله‌ای که هم جدی است و هم به دلیل روند افزایشی آن رو به تزايد و اهمیت بیشتر یافتن به‌طوری که پیش‌بینی می‌شود جمعیت حاشیه‌نشینان از حدود یک میلیارد نفر کنونی به بیش از دو میلیارد نفر در سی سال آینده خواهد رسید و این امر به معنای لزوم توجه مضاعف به این پدیده اجتماعی^۳ پیچیده و چندسطحی است.

اهمیت مسئله حاشیه‌نشینی، باعث تولید حجم وسیعی از داده‌های پژوهشی شده که برای فهم و مدیریت پدیده یاد شده باید مورد بهره‌برداری قرار گیرند بنابراین نگاهی به دستاوردهای این پژوهش‌ها، هم به مطالعات آتی جهت می‌بخشد و هم از بایگانی شدن این گنجینه‌های پیشرفت آفرین و اتخاذ سیاست‌های ناصحیح جلوگیری می‌کند. از جهت دیگر وقوع تغییرات اجتماعی^۴ وسیع و سریع باعث شده است که دائماً نیازمند به روز شدن دانش خود نسبت به محیط زندگی اجتماعی باشیم تا بهترین راهبردها را انتخاب کنیم. به عنوان شاهد می‌توان به انجام سالانه ده‌ها طرح پژوهشی در زمینه حاشیه‌نشینی در شهرهای ایران اشاره کرد که ضرورت واکاوی این دانش انباشتی را دوچندان می‌کند. بنابراین این پژوهش بازخوانی و تحلیل پژوهش‌های مرتبط با حاشیه‌نشینی در ایران طی یک دهه گذشته را هدف خویش قرار داد تا با روشی علمی، خروجی شفاف و فشرده‌ای از این واقعیت گسترده و پرابهام را در اختیار عموم مدیران، پژوهشگران و علاقه مندان حوزه جامعه‌شناسی شهری قرار دهد.

حاشیه‌نشینی دارای پیامدهای گوناگونی است: از مشکلات زیست‌محیطی مانند انباشت زباله‌ها و عدم جمع‌آوری به موقع آن‌ها، عدم لوله‌کشی آب آشامیدنی سالم، آلودگی هوا بدلیل زمین‌های بایر؛ مشکلات اجتماعی و فرهنگی بدلیل شغل غیررسمی و کارگری ساکنین، ترک تحصیل و افت تحصیلی بدلیل فقر اقتصادی، سطح سواد پائین، احساس تعلق کم به محیط، تنش‌های اجتماعی فراوان، اعتیاد و فقدان مراکز فرهنگی و تفریحی؛ مشکلات کالبدی بدلیل عدم استحکام بنا، مقاوم‌ناپذیری در برابر زلزله، فرسودگی بافت بناها، وضعیت نامناسب پوشش خیابان‌ها و معابر، سیمای نامطلوب و مشکلات اقتصادی بدلیل: گسترش مشاغل کاذب در شهر، بیکاری پنهان، افزایش جمعیت غیرفعال نیروی کار به علت بالا رفتن تقاضا، افزایش هزینه ارائه خدمات و تأمین نیازهای شهری (صالحی و خدایی، ۱۳۹۰: ۳۵۱) بنابراین تمرکز بر حاشیه‌نشینی به عنوان یکی از نقاط محوری توسعه از اهمیت و ضرورت ویژه‌ای برخوردار است.

پیشینه نظری

شهر نوعی از سازمان اجتماعی^۵ است که در انطباق با فضا مورد توجه قرار می‌گیرد و مؤلفه‌هایی دارد: نوع زیستگاه، نوع معیشت، نوع مدیریت سیاسی، نوع تقسیم کار اجتماعی، نوع تقسیم فضا و نوع فرهنگ و روابط انسانی)

^۱ Urban Fringes

^۲ Social Problem

^۳ Social Phenomenon

^۴ Social Changes

^۵ Social Organization

فکوهی، ۱۳۸۶: ۲۹) ورت^۱ سه ویژگی را در تعریف شهر مطرح می‌کند: تعداد زیاد مردم، تراکم سکونتگاهی و تنوع اجتماعی (Pile, 1999: 43) شهرنشینی نیز مفهومی است مسبوق به سابقه که با دو مفهوم دیگر مرزبندی مفهومی دارد، رشد شهری^۲ و شهرگرایی^۳. رشد شهری مرتبط است با رشد آماری جمعیت در شهر و شهرگرایی نیز نمایانگر پیامدهای اجتماعی و فرهنگی زندگی در مکان شهری است یعنی همان الگوها و رفتارهای مرتبط با زندگی در شهر که دربردارنده تغییر در ارزش‌ها، آداب و رسوم و رفتارهای مردم یعنی شیوه زندگی ویژه‌ای که در بستر شهر و شهرنشینی بوجود می‌آید (شارع پور، ۱۳۸۷: ۱۳).

حاشیه‌نشینی در تعریف کلاسیک عبارت است از مناطقی با تراکم زیاد جمعیتی، فقر و خانه‌های غیررسمی، دسترسی نابرابر به آب سالم و لوله‌کشی شده و تصرف غیرقانونی زمین (Davis, 2004: 13) و شامل تمام کسانی است که در محدوده اقتصادی شهر ساکن هستند ولی جذب اقتصاد شهری نشده‌اند؛ جاذبه شهرنشینی و رفاه شهری، این افراد را از زادگاه خویش کنده و به سوی قطب‌های صنعتی و بازارهای کار می‌کشاند و اکثراً مهاجران روستایی هستند که به منظور گذران بهتر زندگی، راهی شهرها می‌شوند (زاهد زاهدانی، ۱۳۶۹: ۵) البته مناطق حاشیه‌نشین لزوماً در حاشیه شهرها قرار ندارند بلکه حاشیه‌های درون شهری هم جزو مناطق حاشیه‌نشین محسوب می‌شوند (هادیزاده، ۱۳۸۴: ۱۵). در کشورهای توسعه‌یافته طی جریان انقلاب صنعتی، ابتدا کارخانجات در مراکز شهری احداث گردیدند و بالتبع جمعیت کارگران نیز در اینگونه مناطق مرکزی سکونت گزیدند اما در کشورهای در حال توسعه این قضیه برعکس بوده است و حاشیه شهرها به دلایل گوناگون مرکز سکونت چنین اقشاری بوده است. پدیده شهرنشینی از منظر نظریات جامعه‌شناختی کارکردگرایی ساختاری، تضاد و کنش متقابل نمادین مورد عنایت قرار گرفته است. نظریات کارکردگرایانه بر کارکرد توسعه مناطق شهری در توسعه کلان اجتماعی تأکید دارند، نظریات تضاد بر نقش قدرت، ثروت و انگیزه بهره‌مندی از توسعه مبتنی بر نظام سرمایه‌داری تأکید دارند و نظریات کنش متقابل نمادین بر الگوی روابط اجتماعی در شهر تأکید می‌نماید (Mooney & other, 2000: 342-344).

مناطق حاشیه‌نشین دارای ویژگی‌های مشترکی هستند: واحدهای مسکونی رو به ویرانی، فرسوده و با تجهیزات ناقص در حاشیه شهرها، تسلط فرهنگ فقر، جدایی‌گزینی توده‌ای مردم روستایی، شهرک‌های چسبیده به شهر با مواد و مصالح کم‌دوام (مشهدیزاده، ۱۳۸۳: ۱۱۹۹). کلینارد حاشیه‌نشینی را از نظر جامعه‌شناسی شیوه‌ای از زندگی با خرده فرهنگی که دارای بهداشت و سلامت کم، کجروی اجتماعی و انزوای اجتماعی است دانسته است (علیزاده و ربانی، ۱۳۹۲: ۲۷). چپمن هشت ویژگی را برای حاشیه‌نشینی نام برده است: عموماً غیرقانونی هستند، غالباً خلق الساعه هستند، عموماً به‌وسیله ساکنان ساخته شده‌اند، فاقد خدمات شهری کامل هستند، توسعه آن‌ها بدون برنامه‌ریزی و اتفاقی بوده است، مکان‌گزینی آن‌ها غالباً در لبه‌های شهری، حواشی خطوط راه‌آهن و بزرگراه‌ها و یا زمین‌های خالی از سکنه که در مجاورت مناطق مرکزی شهرها قرار دارند صورت می‌گیرد، معمولاً در مناطق نامناسب شهری تشکیل شده‌اند و از خانواده‌های پرجمعیت تشکیل شده‌اند (احمدیان، ۱۳۸۲: ۲۸۰).

پس از انقلاب صنعتی^۴ (۱۸۴۰-۱۷۶۰) شهرها به صورت انفجاری گسترش یافت. این گسترش شهرها منجر به وقوع انواع مسائل اجتماعی^۵ مانند خشونت، فقر، فحشا، قتل، بی‌سازمانی و .. شد و موجب ارائه نظریات علمی و پژوهش‌های میدانی گردید. از اولین نظریاتی که در این زمینه مطرح شد مکتب شیکاگو^۶ (۱۹۳۵-۱۹۱۵) با نظریات

¹ Lewis Worth

² Urban growth

³ urbanism

⁴ Industrial revolution

⁵ Social Problem

⁶ Chicago School

رابرت پارک^۱، لوئیس ورت، اسکار لوئیس^۲، توماس زنانیکی^۳ و ارنست برجس^۴ بود که عمدتاً به تعارض‌های اجتماعی، فرآیند جذب یا عدم جذب در فرهنگ شهری، رقابت برای دستیابی به منابع کمیاب و آسیب‌های اجتماعی می‌پرداختند. برجس با ارائه نظریه دوایر متحدالمرکز^۵ و در ادامه کلیفورد شاو و هنری مک کی^۶ با ارائه نظریه جرم‌شناسی خود سعی کردند بیان کنند که علت وقوع جرم در حاشیه شهرها نه به دلیل فرهنگ بومی مهاجران بلکه معلول محیط-زیست اجتماعی است (نقدی، ۱۳۹۲: ۱۶).

در ادامه، نظریه‌پردازی در قالب مکتب نوسازی^۷ با ارائه نظریاتی مانند موانع روانی و شخصیتی لرنر^۸، خرده فرهنگ دهقانی راجرز^۹، خیر محدود فاستر^{۱۰} و فرهنگ فقر^{۱۱} اسکار لوئیس، حاشیه‌نشینی را از منظر عدم تحقق کامل نسخه غربی توسعه مورد توجه قرار داد. به عنوان نمونه لوئیس در نظریه‌اش (۱۹۵۹) معتقد است فقر فرهنگی است که در نتیجه تحولات نظام سرمایه‌داری و توسعه شهرنشینی در حاشیه شهرها به وقوع پیوسته و به صورت بین نسلی انتقال می‌یابد و علاوه بر جنبه محرومیت نسبی، نوعی از تفکر و هنجارهاست که کارکرد سازگاری با شرایط بیرونی را نیز دارد (فاضلی، ۱۳۸۵) با گسترش تفکر نوسازی، نظریه وابستگی^{۱۲} با نقد الگوی توسعه وابسته و برون‌زا، گسترش شهرنشینی را از منظر الگوی نامتعادل ساختاری در نظر می‌گیرد که به پیدایش شکاف طبقاتی در شهر و روستا و در نهایت گسترش حاشیه‌نشینی انجامیده است (حاج یوسفی، ۱۳۸۲: ۱۸۸-۱۸۴).

نظریات از منظر راه‌حل‌ها نیز قابل طبقه‌بندی‌های گوناگونی هستند. در یک طبقه‌بندی از محافظه‌کاران، لیبرال‌ها، رادیکال‌ها و اصلاح‌طلبان نام برده می‌شود. محافظه‌کاران به دنبال جلوگیری از گسترش حاشیه‌نشینی، لیبرال‌ها در اندیشه عدم مواجهه با این پدیده، رادیکال‌ها به دنبال از بین بردن ریشه‌ها و اصلاح‌طلبان نیز همان‌طور که از نامشان برمی‌آید رویکردی ویرایش گونه نسبت به مسئله دارند. دسته‌بندی دیگری از نظریات به مسئله‌گرایی، بنیادگرایی و هدف‌گرایی قابل ارائه است مسئله‌گرایی بر جنبه عارضه بودن حاشیه‌نشینی و عملکرد ضعیف مدیریت شهری تأکید دارد، بنیادگرایی بر برخورد ریشه‌ای با توزیع نابرابر فرصت‌ها و هدف‌گرایی بر ساماندهی، بهینه‌سازی و توانمندسازی تأکید می‌کند (نقدی، ۱۳۹۲: ۲۱).

پیشینه عملی

سهراب‌زاده و رضوانی (۱۴۰۰)، در پژوهشی تحت عنوان «فراترکیب مقالات پژوهشی در مورد عوامل موثر بر شکل‌گیری حاشیه‌نشینی و پیامدهای آن در بازه زمانی ۱۳۹۸-۱۳۸۸»، با بررسی ۲۰ مقاله به روش هفت مرحله‌ای باروسو و ساندولوسکی، مهمترین علل حاشیه‌نشینی را به دو گروه ساختاری و غیرساختاری تقسیم کرده‌اند. مهم‌ترین پیامدهای آن نیز طبق پژوهش‌ها، آسیب‌های فرهنگی و اجتماعی، فیزیکی و کالبدی، اقتصادی، بهداشتی، زیست‌محیطی، سیاسی و روانی هستند. در بخش نظریه‌هایی که به علل ساختاری اشاره کرده‌اند به رشد جمعیت، فقدان توان تملک مسکن، سیاست‌های نامناسب مدیریت اراضی، گسترش فقر شهری، حاشیه رانده شدن کشاورزی، تبعیض و اختلاف

¹ Robert Park

² Oscar Lewis

³ Thomas Zannicki

⁴ Ernest Burgess

⁵ Concentric circles

⁶ Shaw & Mackay

⁷ Modernization school

⁸ Daniel Lerner

⁹ Rogers

¹⁰ Foster

¹¹ Poverty Culture

¹² Dependency theory

طبقاتی، مدیریت ناصحیح شهری، مهاجرت، برنامه‌ریزی نامناسب اجتماعی، جنگ، عوامل طبیعی و بیکاری پرداخته شده است. در بخش علل خرد نیز به عدم توجه به سرمایه‌گذاری مسکن، عدم جذب در مناطق متعارف شهری، عدم برنامه اجتماعی همراه با برنامه فیزیکی، عدم شرایط آموزش مشاغل، فقدان برنامه توسعه اقتصادی، فقدان تشکل خودجوش، درآمد کم، فقدان سیاست اجتماعی در مناطق و عدم کنترل ساخت و ساز اشاره شده است. رویکردهای نظری هم به غیرمتمرکز با نظریه‌های مهاجرت، هویت مکان و محله، طرد اجتماعی و رویکرد متمرکز به بوم‌شناسی، لیبرال و رادیکال تقسیم‌بندی شده است. سرفصل‌های مشخص شده جهت طراحی نظام عوامل مؤثر نیز شامل بیکاری، درآمد کم، رشد شهرنشینی، ارزانی زمین و پائین بودن اجاره، دافعه‌های مبدأ، جاذبه‌های مقصد، فقدان توان تملک مسکن، سیاست‌های نامناسب در رابطه با مدیریت زمین، گسترش فقر شهری، عوامل طبیعی، جنگ، توزیع ناعادلانه ثروت و قدرت در جوامع، عدم تعادل اقتصادی، عدم فرهنگ‌سازی، مدیریت ناکارآمد شهری، فقدان منطقه‌بندی کاربردی زمین، عدم هماهنگی برنامه‌ریزی اجتماعی با برنامه فیزیکی و شهرسازی، نابرابری‌های طبقاتی، کمبود فضا و تولید نامناسب فضای شهری، تعداد فرزندان و سطح سواد بوده‌اند.

بهمنی و همکاران (۱۳۹۷)، در مرور نظام‌مند مطالعات انجام شده در زمینه حاشیه‌نشینی به بررسی ۴۰ پژوهش در مورد حاشیه‌نشینی پرداخته است. در مرور نظریات مرتبط با مطالعات حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی، نظریه‌های زیر از یکدیگر تفکیک شده‌اند: اول: دیدگاه‌هایی که با هدف شناسایی دلایل شکل‌گیری محلات حاشیه‌نشین مطرح شده‌اند شامل دیدگاه بوم‌شناختی، لیبرال و رادیکال. دوم: دیدگاه‌هایی که در برخورد با پدیده حاشیه‌نشینی به دنبال تبیین و راه-حل بوده‌اند شامل دیدگاه مسئله‌گرا، بنیادگرا و هدف‌گرا. سوم: دیدگاه‌هایی که به دنبال مدیریت و ساماندهی محلات حاشیه‌نشین هستند شامل تخلیه اجباری، نادیده‌انگاری، خودیاری و توانمندسازی. نویسندگان با بررسی پژوهش‌ها چهار دیدگاه نقادانه را در رابطه با آن‌ها مطرح کرده‌اند: تنوع دیدگاه‌ها و روش‌های تحقیق، مرزهای مبهم واژگان مرتبط با درحاشیه بودگی، اصرار بر ایده کلیشه‌ای ارائه خدمات متوازن، حاشیه‌نشین لزوماً منحرف، مطرود و بزه‌کار نیست.

داده‌ها و روش‌شناسی

این پژوهش از نوع مطالعات ثانویه و روش اجرای آن مرور نظام‌مند یا سیستماتیک بوده است. مرورهای نظام‌مند، پژوهش‌های انجام شده درباره یک موضوع خاص را به صورت مختصر و مفید در اختیار می‌گذارند و بر خلاف رویکرد سنتی برای مرور مقالات، مانند پژوهش‌های اولیه از اصول و قواعد دقیق و سخت‌گیرانه‌ای متابعت می‌کنند. رویکرد آن‌ها کاملاً نظام‌مند بوده و روش انجام آن‌ها نیز به صورت از پیش طراحی شده در پروتکل مرور نظام‌مند مشخص شده است (رجب‌نژاد و دیگران، ۱۳۸۵) این روش دارای چهار گام است: تصمیم‌گیری در زمینه متونی که قرار است مرور شوند؛ مطالعه و درک آنچه نویسندگان در آثار خود آورده‌اند؛ ارزیابی ایده‌ها، روش‌های پژوهشی و نتایج هر کدام از آن‌ها؛ جمع-بندی محتوایی متون یا اسناد و شواهد مرور شده (Kenneth, 1996 به نقل از ربانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۸).

جامعه پژوهش شامل تمام پژوهش‌های کمی و کیفی که به پدیده حاشیه‌نشینی در شهرهای ایران طی حدود یک دهه گذشته (۱۳۹۰ الی ۱۴۰۲) پرداخته‌اند، بوده است. برای انجام پژوهش مراحل زیر طی طراحی و اجرا شده است: مرحله اول: تمامی پژوهش‌هایی که در نشریات و پایگاه‌های معتبر علمی ایران شامل ایرانداک، نورمگز، مگ ایران، جهاد دانشگاهی و سیویلیکا طی سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۲ انتشار یافته‌اند بر اساس عناوین و کلیدواژه‌های مرتبط شامل حاشیه‌نشینی، حاشیه شهر، اسکان غیر رسمی، شهرگرایی، سکونت‌گاه‌های غیررسمی، اسکان غیررسمی و بافت فرسوده شهری جمع‌آوری و جستجو شده‌اند. در این مرحله ۱۱۰ پژوهش عمده‌تاً در حوزه شهرسازی، جامعه‌شناسی و برنامه‌ریزی شهری شناسایی و انتخاب شد.

مرحله دوم: در این مرحله پس از بررسی اولیه، بر اساس معیارهای ورود و خروج پژوهش‌ها، چکیده مقالات منتخب بررسی شده و ۶۲ پژوهش به دلیل مروری بودن، عدم انسجام علمی، تکراری بودن، سرقت علمی از مقالات مشابه و عدم رعایت قواعد انتشار مقالات از دستور کار خارج شد. شایان ذکر است در این مرحله فقط مقالات با رده علمی-پژوهشی وارد چرخه بررسی شدند.

مرحله سوم: در این مرحله ۴۸ پژوهش با رده علمی - پژوهشی که در منابع معتبر علمی داخلی طی زمان یاد شده به مرحله انتشار رسیده بودند به صورت کامل مطالعه و تحلیل شد و بر اساس محور موضوعی، دسته‌بندی لازم صورت پذیرفت.

یافته‌ها

در این بخش سعی شد تمام پژوهش‌های انجام شده به صورت جداگانه مورد بررسی قرار گیرند. در اینجا متن کامل مقاله شامل مقدمه، چهارچوب نظری، روش‌شناسی، یافته‌ها و نتایج مورد واکاوی قرار گرفت و پس از حذف نمودارها، جداول و مطالب غیر ضروری اهم نتایج و یافته‌ها در بخش یافته‌های پژوهش عنوان گردید. پژوهش‌های بررسی شده که شامل ۴۸ عنوان علمی - پژوهشی بوده است قابل دسته‌بندی در رده‌های فرعی زیر هستند:

اول؛ توصیف آنچه در حاشیه‌نشینی رخ داده و می‌دهد.

دوم؛ تبیین علل و زمینه‌های پیدایش و گسترش حاشیه‌نشینی در شهرها.

سوم؛ پیامدهای پدیده حاشیه‌نشینی در شهرها به لحاظ اجتماعی.

چهارم؛ ارتقاء، توانمندسازی و ساماندهی حاشیه شهر.

پنجم؛ بررسی ارتباط متغیر یا متغیرهای خاص با پدیده حاشیه‌نشینی.

طبقه‌بندی و تحلیل داده‌ها

همان‌گونه که گفته شد در پژوهش‌های بررسی شده، می‌توان پنج نوع چشم‌انداز تحلیلی را مطالعه حاشیه‌نشینی مشاهده کرد که در ادامه می‌آید. نکته قابل ذکر این است که مکان یاد شده در پژوهش‌ها در جداول مورد اشاره قرار نگرفته است تا امکان جمع‌بندی بهتر و دستیابی به چشم‌انداز تحلیلی مناسب‌تری فراهم آید.

تبیین علل حاشیه‌نشینی

پژوهش‌هایی که مبتنی بر علل و زمینه‌های حاشیه‌نشینی هستند عبارتند از رضایی و کمانداری (۱۳۹۳)، ایراندوست، حبیبی و خندان (۱۳۹۷)، ایمان‌پور، شمس‌الدینی و سرور (۱۴۰۰)، کریمی (۱۴۰۲)، ترکمن‌نیا، قربانی و خوارزمی (۱۳۹۷)، نجفی کانی، میرکتولی و بابائیان (۱۳۹۳)، کامرانی و سیف‌اللهی (۱۳۹۲)، کشیشیان سیرکی و نیرومند آلانکس (۱۴۰۱)، حیدری نوشهر و نظریان (۱۳۹۰)، حکمت‌نیا (۱۳۹۹) دلایل متعددی برای ایجاد، ماندگاری و گسترش حاشیه شهر در شهرهای ایران مطرح شده‌اند که در جدول شماره یک به آن‌ها اشاره می‌شود.

جدول ۱ - علل حاشیه‌نشینی

ردیف	علل و زمینه‌های اصلی شکل‌گیری و توسعه حاشیه‌نشینی
۱	توسعه خطی ناشی از شکل‌گیری توأم محل سکونت و فعالیت، استقرار خرده کارگاه‌ها در امتداد راه.
۲	جاذبه‌های ناشی از حومه‌های دنج و درو از هیاهو و حومه‌های برخوردار از حداکثر امکانات.
۳	اسکان در محدوده‌های فاقد زیرساخت و اسکان‌های واقع در اراضی نازل شهری.
۴	وجود بافت روستایی و نزدیکی حوزه‌های شهری و روستایی و احاطه شهر توسط اراضی حاصلخیز.
۵	مساکن میان مزارع به دلیل سکونتگاه‌های کشاورزان و باغ و ویلاهای تفریحی.
۶	وجود شهرک‌های حاشیه‌ای به دلیل شهرک‌های قشربندی شده و شهرک‌های اجتماعی.

۷	تجهیزات شهری و خرده کاربری‌ها بدلیل استقرار تأسیسات و تجهیزات شهری، کاربری ناسازگار و آلودگی‌زا و کاربری‌های وابسته به ورودی شهر.
۸	وجود جاده اصلی حدفاصل شهر و روستاهای پیرامون.
۹	بیکاری فراینده در شهر و روستا.
۱۰	یکی از عوامل شکل‌گیری و توزیع فضایی محلات حاشیه‌نشین، کمبود فضاها و توزیع نامطلوب خدمات عمومی است.
۱۱	حاشیه‌نشینی در نظام حقوق کیفری دارای جایگاهی نمی‌باشد و سیاست‌های تقنینی وجود ندارد.
۱۲	چرخه‌های اقتصادی یا چرخه‌هایی از زیرسیستم‌های دیگر که به متغیرهای اقتصادی مرتبط می‌شوند قوی‌تر عمل می‌کنند؛ چرخه‌ها با همراه شدن شاخص‌های کلان، محرک اسکان غیررسمی می‌شوند.
۱۳	ضعف مدیریت شهری و غفلت‌های مدیریتی (عملکرد مسئولین بر رضایت شهروندان از ارائه خدمات شهری تأثیرگذار بوده است) (۲۴۵/۰).
۱۴	ضعف مشارکت حاشیه‌نشینان در تهیه و اجرای طرح‌های عمرانی.
۱۵	نداشتن امکانات رفاهی، آموزشی و فرهنگی.
۱۶	اصلاحات ارضی و تحرک اجتماعی ناشی از آن.
۱۷	جاذبه‌های مقصد و دافعه‌های مبدأ.
۱۸	رشد جمعیت.
۱۹	تداوم مهاجرت به شهرها.
۲۰	دسترسی به مراکز مهم.
۲۱	وجود مزیت‌های محله برای مهاجرین کم درآمد.
۲۲	عامل اجتماعی - فرهنگی با شاخص‌های پائین بودن سطح اعتماد به نفس در جامعه غیررسمی، پائین بودن سطح امنیت اجتماعی در محلات، عدم احساس تعلق به مکان، عدم پایداری سلامت روانی در بین خانوارها، عدم رضایت شغلی و روی آوردن به مشاغل کاذب، پائین بودن سطح تعهد اجتماعی، مهاجر پذیر بودن، پائین بودن سرانه خدمات رفاهی، پائین بودن سطح سرمایه اجتماعی، ضعف سازمان‌های مردم نهاد، حاکمیت شخصیت ایلی و قومیتی، بالا بودن نسبت جنسی، بالا بودن سطح بزه و قاچاق، بالا بودن بعد خانوار.
۲۳	عامل فیزیکی - کالبدی با شاخص‌های عدم کیفیت مصالح ساختمانی، ضعف شبکه‌های دسترسی، ضعف فرهنگ آپارتمان‌نشینی، استفاده از روش بنایی - کارگری در ساختمان‌سازی، عدم پوشش مناسب جاده‌های فرعی و کوچه‌ها، بالا بودن تراکم نفوذ در واحدهای مسکونی، تبعیت از الگوهای زادگاه در ساخت مسکن، عدم تبعیت از آئین‌نامه و ضوابط شهرسازی.
۲۳	عامل زیست محیطی با شاخص‌های دفع غیربهداشتی زباله‌ها در مناطق اسکان غیررسمی، پائین بودن سطح بهداشت و ایمنی، ضعف شبکه فاضلاب، تلفیق دام و مسکن.
۲۴	فرایند نوسازی (که با وجود توسعه یافتن مرکز شهرهای بزرگ، چیزی جز فقر، نابرابری و بی‌عدالتی برای بخش مهمی از مردم شهرها نداشته است).
۲۵	عامل مدیریتی، نظارتی و آموزشی با شاخص‌های عدم کارآمدی برنامه‌های مدیران شهری در ساماندهی، بوروکراسی در ارائه پروانه‌های ساختمانی، ضعف نظام آموزشی و اطلاع‌رسانی در مناطق غیررسمی، فقدان نظام جامع اطلاعاتی در زمینه اسکان غیررسمی، ضعف نظارتی دستگاه‌های مسئول نظیر شهرداری، ضعف تخصص در نظام مدیریت شهری، پائین بودن سطح خدمات‌رسانی دولتی.
۲۶	عامل اقتصادی با شاخص‌های پایین بودن زمینه‌های کسب و کار در منطقه، پائین بودن ضریب جمعیت فعال، کاذب بودن مشاغل، پائین بودن سطح درآمدها، پائین بودن فرهنگ اشتغال بانوان، بالا بودن درصد بیکاری در مناطق اسکان غیررسمی، عدم امنیت غذایی در مناطق غیررسمی، حاکم بودن فقر نسبی.

بنابر یافته‌های مورد اشاره علل شکل‌گیری، رشد و گسترش حاشیه‌نشینی در پژوهش‌های مورد بررسی در چند دسته قابل بیان هستند: عوامل اقتصادی که از مهمترین علل هستند خود را در بیکاری، فقر، اعتیاد، درآمد کم، عدم مالکیت زمین، مصالح بی‌کیفیت، کاهش سطح کمی و کیفی زندگی و نوع خاصی از مشاغل نشان می‌دهد، ناشی از مدل توسعه مبتنی بر الگوی نوسازی هستند که توسعه نامتوازن را رقم زده است. دسته دیگری از علل را می‌توان در

رده ساختاری قرار داد مانند اصلاحات ارضی، چرخه‌های اقتصادی و نظام قوانین و مقرراتی که به حاشیه‌نشینی دامن زده‌اند. علل مدیریتی و نظام حکمرانی نیز از دیگر علل توسعه حاشیه‌نشینی ذکر شده است. ضعف مدیریت شهری، ضعف جلب مشارکت‌های اجتماعی، اسکان قبل از تأمین زیرساخت‌های شهری عدم شناخت و بهره‌گیری از ظرفیت‌های محلی از مهمترین علل در این بخش هستند. بنابراین غلبه دیدگاه نوسازی در علت‌یابی حاشیه‌نشینی محسوس است و زمینه‌های رشد حاشیه‌نشینی در مدل توسعه نامتوازن و غیربومی و وابسته ریشه دارد.

دومین دسته‌بندی از پژوهش‌ها به بررسی پیامدهای حاشیه‌نشینی مربوط می‌شوند. پیامدها به دو دسته مثبت و منفی قابل تقسیم هستند. ضیاء توانا و شریفی (۱۳۹۲)، عصر مهدوی (۱۴۰۱)، محمدی تیراندازه و همکاران (۱۴۰۱)، ربانی و همکاران (۱۳۹۰)، آریافر و خواجه‌سروی (۱۳۹۹)، کمانرودی و همکاران (۱۳۹۹)، امیدی، غلامپور و افصلی (۱۳۹۷) کرمی جوزانی، نوری کرمانی و رجبی (۱۳۹۹) در پژوهش خود به دنبال بررسی اینگونه پیامدها بوده‌اند.

جدول ۲ - پیامدهای حاشیه‌نشینی

ردیف	پیامدهای حاشیه‌نشینی مطرح شده در پژوهش‌ها
۱	ایجاد نهادهای جدید و توسعه نهادهای موجود به لحاظ مدیریتی و عملکردی و تغییر در سیما و چهره ظاهری فضاهای اداری.
۲	افزایش جمعیت روستای الحاقی به شهر.
۳	افزایش امکانات فرهنگی-تفریحی، امکانات آموزشی، امکانات بهداشتی و درمانی.
۴	ارتکاب جرائم جنسی.
۵	تهدید سلامت روان ساکنین.
۷	تأثیر منفی بر کیفیت زندگی با شاخص‌های سلامت فیزیکی، روانی، اجتماعی و محیطی، مشارکت سیاسی، سطح آموزش.
۸	تأثیر منفی بر سرمایه اجتماعی با شاخص‌های تعلق اجتماعی، مشارکت اجتماعی، اعتماد اجتماعی و عدالت و برابری.
۹	افزایش مهاجرت‌پذیری غیرمستعارف سکونتگاه‌های واقع در حریم.
۱۰	تخریب باغات و اراضی زراعی پیرامون.
۱۱	عدم همکاری جامعه محلی برای جلوگیری از ساخت و سازهای غیرمجاز.
۱۲	عدم ارتقاء کیفیت سکونت در برخی سکونتگاه‌ها بدلیل تراکم شدید جمعیت.
۱۳	عدم تعادل سازمان فضایی در منطقه.
۱۴	جذب یا عدم جذب گروه‌های مختلف اجتماعی در پهنه‌ها.
۱۵	روند رو به گسترش واحدهای خدماتی متعدد در محدوده حریم.
۱۶	روند رو به افزایش قیمت زمین در برخی مناطق.
۱۷	افزایش روزافزون میزان توجه سازمان‌ها و نهادهای تأثیرگذار در گستره حریم شهر.
۱۸	تمرکز شدید فعالیت‌های صنعتی در پسکرانه‌ها و جذب مهاجر.
۱۹	تشدید روزافزون تقاضا برای سکونت در سکونتگاه‌های حریم.
۲۰	امکان ادامه روند رشد و گسترش کالبدی شهر.
۲۱	تبدیل شدن بخش‌هایی از حریم به فضاهای خالی رها شده ناامن و آلوده.
۲۲	پیامدهای مثبت حاشیه‌نشینی: استقرار عملکردهای مختلف در حریم، عدم بهره‌برداری از قسمت‌های مهمی در حریم و بکر بودن اراضی، در دسترس بودن منابع مختلف انسانی، اقتصادی و طبیعی، ظرفیت خالی موجود در بخش‌های مختلف اقتصادی، دسترسی به نیروی انسانی و سرمایه مورد نیاز.

ملاحظه یافته‌ها نشان می‌دهد، پیامدهای حاشیه‌نشینی عمدتاً در زمینه‌های اجتماعی، کالبدی، روانی و اقتصادی مورد توجه قرار گرفته است. غالباً این پیامدها مبتنی بر سنجش تأثیرات زندگی حاشیه‌نشینی بر شکل و نوع توسعه کالبدی بوده است و کمتر پیامدهای انسانی آن مورد توجه قرار گرفته است.

سومین دسته از پژوهش‌ها به شیوه‌های گوناگون بر اساس رویکرد توانمندسازی و مقابله با گسترش حاشیه‌نشینی سامان یافته‌اند و بیشترین فراوانی پژوهش‌های حاشیه شهر مربوط به این دسته است. پژوهش استعلاجی و حسین‌زاده (۱۳۹۵)، پیری و همکاران (۱۳۹۱)، یزدانخواه و همکاران (۱۴۰۰)، پژوهان و همکاران (۱۳۹۴)، برزگر و همکاران (۱۳۹۶)، شفیعی‌دستجردی و صادقی (۱۳۹۶)، حکمت نیا و همکاران (۱۴۰۲)، پویا و همکاران (۱۳۹۰)، عزیزیان و همکاران (۱۳۹۲)، باقری‌نیا و همکاران (۱۳۹۲)، شریفی‌نیا و همکاران (۱۳۹۰)، مافی و رضوی (۱۳۹۰)، باقری‌میاب و کریمی‌کیا (۱۴۰۰) به صورت مستقیم مبحث توانمندسازی را مطرح نظر قرار داده‌اند.

جدول ۳ - یافته‌های توانمندسازی، سازماندهی و راهبردهای بهبود حاشیه‌نشینی

ردیف	راهکارهای ارتقاء، توانمندسازی و سازماندهی
۱	اصلاح اسناد اوقاف و ایجاد شبکه فاضلاب.
۲	روکش معابر.
۳	جمع‌آوری و دفع زباله.
۴	ایجاد و گسترش حمل و نقل عمومی به مرکز شهر.
۵	ایجاد درمانگاه و داروخانه.
۶	پارک، فضای سبز و ایجاد فضاهای ورزش.
۷	اختصاص فضاهای فرهنگی شهر به اینگونه محلات.
۸	توانمندسازی با تأکید بر قابلیت‌ها و توانایی‌های ساکنان (نیروی کار - سرمایه اجتماعی - امکان حل و فصل مشکلات حقوقی، ارتقاء سطح فرهنگ، شکل‌گیری رویه مشارکت).
۹	تاب‌آوری اقتصادی، تاب‌آوری ساختاری-عملکردی، تاب‌آوری اجتماعی، تاب‌آوری محیطی بیشترین عوامل توانمندسازی از دیدگاه شهروندان بوده است.
۱۰	تدوین جدول سناریوهای آتی توسعه بر اساس میزان تحقق برنامه‌های فرادست شهرداری.
۱۱	ارائه چهار ساختار برای عملی شدن راهکارهای بهسازی: تصمیم‌سازی توسط اجتماعات ساکن و گروه‌های ذینفع و ذینفوذ، مشارکت متقابل بین ساکنین و دولت، برنامه‌ریزی مشارکتی و حمایت و پشتیبانی برای توسعه اجتماعی.
۱۲	تدوین شاخص‌ها و سنج‌ها برای معیارهای توانمندسازی: جلب مشارکت شهروندان، ساختار تشکیلاتی و آموزشی، برنامه-ریزی و هماهنگی، تأمین مالی و وضعیت درآمد.
۱۳	استراتژی مالی با نرخ ۳۷٪ کمترین اثربخشی و استراتژی رشد و یادگیری با نرخ ۷۶٪ بیشترین اثربخشی را داشته‌اند.
۱۴	عدم اختصاص تسهیلات و بودجه مورد نیاز به دفاتر توسعه محلی.
۱۵	روند کند اجرای ماده ۹ قانون حمایت از ارتقاء، بهسازی و نوسازی بافت‌های فرسوده و ناکارآمد شهری.
۱۶	زمان بسیار زیاد تصویب در کمیسیون موضوع ماده ۵.
۱۷	عدم واگذاری اختیارات لازم توسط شهرداری به دفاتر توسعه محلی.
۱۸	مهمترین عامل در تبیین ارتقاء تاب‌آوری سکونتگاه‌های غیررسمی میزان مقاومت ساختمان است.
۱۹	ایجاد گرایش جدید به مساله سکونتگاه‌های غیررسمی در سطوح گوناگون بخش عمومی و ایجاد تحرک در شهرداری.
۲۰	رفع موانع توانمندسازی: تغییرات مدیریتی پی در پی، ناتوانی در جذب کارمندان باتجربه و متخصص، مشکل در پرداخت دستمزد پیمانکاران و مشاوران، مشکل در فرایند عقد قراردادهای عدم پیگیری برنامه راهبردی.
۲۱	مشارکت و همکاری جامعه در طراحی و پیاده‌سازی طرح، حس مالکیت جامعه و رضایت بهره‌وران نسبت به طرح را افزایش می‌دهد و پایداری طرح را تضمین می‌کند.
۲۲	تهیه نقشه نواحی مناسب برای توسعه کالبدی شهر بر پایه مشاهدات محیطی.

۲۳	تدوین جدول راهبردهای طراحی و ساماندهی محله بر مبنای رویکرد نوشهرگرایی: راهبردهای کالبدی: تقویت محله در زمینه سیستم حمل و نقل عمومی، تقویت ساختار کالبدی محله، افزایش خدمات و کاربری‌های عمومی و انتفاعی، کنترل شبکه حمل و نقل و ارتباطات با رویکرد انسان‌محور، تشویق تنوع و اختلاط کاربری. راهبردهای اقتصادی: ارائه منابع و اعتبارات مالی مناسب جهت بهبود ساختار اقتصادی محله، کاهش هزینه های خانوار و افزایش بهره‌وری، استعدادیابی در جوانان و کشف مهارت‌های فنی آنان، دستیابی به محله‌ای با رونق در ساخت و ساز فعالیت‌ها. راهبردهای اجتماعی: تقویت روابط همسایگی و تعاملات اجتماعی ساکنان، تلاش در جهت افزایش تقویت حس تعلق به محیط و پیوندهای اجتماعی و هویت بخش، واگذاری مدیریت امور محله به ساکنان آن و افزایش ضریب مسئولیت‌پذیری افراد در برنامه‌ریزی، تثبیت جمعیت موجود و جلوگیری از خروج ساکنین.
۲۴	سهم تاثیرات مثبت عوامل انتخابی بر مؤلفه‌های اجتماعی، اقتصادی، فیزیکی، کالبدی، بهداشتی، زیست‌محیطی، خدماتی و مدیریتی: عوامل مدیریتی: عدم رضایت از عملکرد مدیران شهری، عدم رضایت از عملکرد شهرداری عوامل اقتصادی: اجاره کم مسکن، قیمت پایین زمین، بیکاری؛ کمی درآمد. عوامل اجتماعی: همبستگی قوی، قاچاق مواد، اعتیاد، مهاجرت. عوامل خدماتی: فقدان امکانات آموزشی، فقدان امکانات گذران اوقات فراغت، فقدان امکانات تجاری -اداری.
۲۵	توانمندسازی حاشیه شهر در محله‌های هدف باید ناظر بر ویژگی‌های آن باشد: بی‌اعتمادی نهادی، احساس تبعیض مضاعف، عادت‌واره دوگانه شهری-روستایی، محرومیت نسبی ادراک شده، تحولات بنیادی منطقه، سرمایه اجتماعی درون گروهی، نارضایتی عمومی، انباشتگی مشکلات کالبدی، فقر فرهنگی، درهم تنیدگی حاشیه‌نشینی و قومیت‌گرایی، تعارض منافع ذینفعان، دولت محور بودن توقعات و انتظارات، واگرایی مذهبی.
۲۶	آنچه در مدیریت بحران و کاهش بلایا در مراحل مختلف لازم و ضروری است، همکاری بین بخشی در بین دستگاه‌های متولی است. در تعیین استراتژی‌های مربوط به مدیریت بحران سکونتگاه‌ها، عوامل درونی و بیرونی شاخص‌های اجتماعی، تهدیدات و نقاط ضعف شاخص اقتصادی باید ملاک باشند.

همان‌گونه که یافته‌ها نشان داده‌اند استفاده از مدل تدوین SWOT یکی از بهترین مدل‌های برنامه‌ریزی توسعه محلی است که ۴۰٪ پژوهش‌های توانمندسازی بر این مدل استوار شده‌اند.

گروهی دیگر از پژوهش‌ها که عمدتاً به شیوه کیفی و بر اساس رویکردهای پدیدارشناختی انجام شده‌اند ناظر به توصیف زیست متمایزی هستند که در حاشیه شهرها جاری است. این پژوهش‌ها نگاه انسان‌گرایانه، اثباتی و از جنس احترام به تفاوت‌ها هستند و به دنبال تعمیم یافته‌ها نیستند. این پژوهش‌ها شامل: پژوهش احمدنژاد و نجفی (۱۳۹۵)، اسماعیلی و امیدی (۱۳۹۱)، رجایی و همکاران (۱۳۹۸)، مرادی (۱۴۰۱)، فولادیان و همکاران (۱۴۰۲) می‌باشند.

جدول ۴- پژوهش‌های مرتبط با توصیف حاشیه‌نشینی در شهرهای ایران

ردیف	پژوهش‌های مرتبط با توصیف حاشیه‌نشینی در شهرهای ایران
۱	بیشترین نارضایتی اهالی محله مورد نظر به ترتیب ناشی از کمبود خدمات شهری، درمانی، ناامنی، مسکن نامناسب، دوری از اقوام و بستگان، مناقشات درون محله‌ای و همسایگی و بهداشت محیط محله بوده است.
۲	اختلاف زیادی در شاخص‌های اقتصادی و کالبدی در حاشیه و متن شهر مشاهده می‌گردد و با تغییر هر یک از شاخص‌ها، کیفیت زندگی نیز تغییر می‌یابد.
۳	با مطالعه پدیدارشناسانه حاشیه شهر به هفت درونمایه اصلی و تعدادی درونمایه فرعی در توصیف زندگی حاشیه‌نشینی پرداخته شده است: -پیش‌بینی‌ناپذیری آینده با درونمایه بیکاری و نیاز به کنترل برخی عوامل. -مطلوبیت در قیاس با گذشته با درونمایه مطلوبیت در قیاس با روستا و مطلوبیت نسبت به بخش‌های دیگر شهر. -قدرگرایی با درونمایه پذیرش و تقابل.

	-اولویت‌های زندگی با درونمایه‌های عدم اولویت کیفیت مسکن، عدم اولویت مالکیت، نبود تمایلات فرهنگی و اجتماعی یکسان با شهرنشینان، بی‌نیازی از کالاهای مصرفی شهرنشینان متن شهر. -وجود علقه‌ها و پیوندها با درونمایه‌های فرعی داشتن منافع مشترک، مهاجرت، همبستگی و تجانس، احساس عزت و احترام. -منافع با درونمایه‌های نبود هزینه‌های خاص (مسکن، آب، برق و...)، کسب و کار ارزان، نبود منع فرهنگی در اشتغال به برخی مشاغل (پرورش حیوانات خانگی و...). -امنیت با درونمایه‌های سرمایه اجتماعی بالا و وجود بزرگان و واسطه‌های اجتماعی و فراقلمی (توجه آسیب‌های اجتماعی موجود).
۴	میزان رضایت‌مندی ساکنان محلات هدف از وضعیت کالبدی، اقتصادی و اجتماعی بسیار پایین بوده است. علت عدم رضایت اهالی: کم توجهی و رهاسازی زمین‌های بایر که باعث رشد سکونتگاه‌های غیررسمی و افزایش ساخت و سازهای غیرمجاز شده است.
۵	حاشیه‌نشینی از منظر حاشیه‌نشینی با خصیصه‌هایی چون حصر مرتبه آغازین (زیست معاش محور، پایگاه اقتصادی فرومایه، خودباستا و خودناتوان) خودناهنجار (ارزشمندی خصوصیات ناپسند و هنجارگریز) فرهنگ فرومایه (کنش تکانشی، خودناآراسته، تربیت فرودین، لهجه فرودین، گفتار فرودین، کنش فرودین و سرمایه فرهنگی فرودین) ادراک می‌شوند که مجموع این ادراکات موجب بر ساخت "داغ ننگ حاشیه‌نشینی" می‌شود که بر اساس آن دو دسته استراتژی سازش اجتماعی و عدم سازش اجتماعی در تعامل با حاشیه‌نشینی بکار گرفته می‌شود.
۶	مشکلات از نظر مردم: عامل فعالیت، فضای فعالیت، شبکه تأسیسات زیربنایی کاربری زمین مشکلات از نظر مسئولین: عامل فعالیت، فضای فعالیت، شبکه تأسیسات زیربنایی کاربری زمین، شبکه تأسیسات زیربنایی، همجواری کاربری‌ها.
۷	قوت‌های حاشیه شهر: مشارکت زیاد در مراسم مذهبی و نماز جماعت، اعتماد بین شخص بیشتر از میانگین شهر، وجود محورهای قوی تجاری، تمایل به پیگیری مسائل از طریق شورای محله و شهردار محله. ضعف‌های حاشیه شهر: پائین بودن سطح اعتماد تعمیم‌یافته، پائین بودن سطح اعتماد به شهرداری، پائین بودن حس تعلق مکانی، تمایل کم به مشارکت به شهرداری، ضعف آگاهی از برنامه‌های اجتماعی و فرهنگی شهرداری.

در دسته دیگری از پژوهش‌ها به بیان همبستگی میان یک یا چند متغیر با حاشیه‌نشینی پرداخته است. بیات (۱۳۹۴)، کریمی و همکاران (۱۳۹۵)، جعفری و حسن زاده (۱۴۰۲)، باقری (۱۳۹۷)، جلالی‌پور و عبدالله‌پور (۱۳۹۰)، زنگنه و حسین‌آبادی (۱۳۹۲)، حیدری نوشهر و نظریان (۱۳۹۰)، رهنما و همکاران (۱۳۹۱)، حاتم‌نژاد و همکاران (۱۳۹۰)، به ارتباط بین متغیرهای گوناگون مانند شکوفایی شهری، کیفیت زندگی و آسیب‌های اجتماعی پرداخته‌اند.

جدول ۵ - پژوهش‌های مرتبط با بیان همبستگی دو یا چند متغیره با حاشیه‌نشینی

ردیف	پژوهش‌های مرتبط با بیان همبستگی دو یا چند متغیره با حاشیه‌نشینی
۱	رابطه بین طبقه اقتصادی-اجتماعی و میزان آسیب‌ها و جرائم معنی‌دار نیست. متغیرهای احساس نابرابری، خدمات شهری، امکانات رفاهی، کنترل اجتماعی، شلوغی محل با آسیب‌ها و جرائم رابطه مستقیم دارند.
۲	وضعیت مالکیت مسکن و تراکم تعداد در مسکن بر میزان خشونت مؤثرند. سایر عوامل مؤثر بر خشونت: تجربه خشونت والدین در کودکی، مصرف دخانیات، رواج خشونت در محله، میزان مذهبی بودن، عوامل فرهنگی و اجتماعی بیش از متغیرهای درآمد و بوم‌شناختی بر رفتارهای خشونت‌آمیز تأثیر دارند.
۳	وضعیت مؤلفه‌های شکوفایی شهر (بهره‌وری، کیفیت زندگی، زیرساخت‌ها، پایداری محیطی دربرگیرنده شمول اجتماعی کمتر از حد متوسط است. بین مؤلفه‌های فرهنگی و شکوفایی شهر رابطه معناداری وجود دارد. متغیر ارزش‌ها و باورها با بیشترین میزان تأثیر (۰/۷۰)، الگوی انگیزشی (۰/۳۲)، سبک زندگی (۰/۲۴)، تحمل ابهام (۰/۱۶) توانسته‌اند متغیر شکوفایی شهر با تأکید بر مناطق حاشیه‌نشین شهر را پیش‌بینی کنند.
۴	تفاوت معناداری میان ساکنین مناطق مرکزی و حاشیه‌نشین از منظر چهار بعد احساس امنیت (جانی، مالی، ناموسی و اجتماعی) وجود دارد.

۵	میزان شهرگرایی زنان و مردان تفاوت معناداری نداشته‌اند. منشا خانوادگی شهری یا روستایی نمی‌تواند تغییرات شهرگرایی را به معناداری تبیین کند. با افزایش سن میزان شهرگرایی افراد کم می‌شود.
۶	سطح تعلق مکانی ساکنان محدوده مورد مطالعه در چهار بعد تعلق عاطفی، وابستگی مکانی، پیوند اجتماعی و هویت مکانی در حد بالایی است که این امر متناقض با تصور رایج و نقض کننده فرضیه تحقق مبنی بر پائین بودن سطح تعلق مکانی ساکنان این گونه مکان هاست. ارتباط معناداری بین میزان رضایت ساکنان از وضعیت اجتماعی و کالبدی محیطی سکونتگاه‌ها با میزان تعلق مکانی آن‌ها وجود دارد. ارتباط معناداری بین ویژگی‌های فردی و سطح تعلق مکانی افراد برقرار نیست.
۷	بین متغیر بیکاری و میزان درآمد و جرایم اجتماعی با حاشیه‌نشینی رابطه مستقیمی وجود دارد ولی رابطه معناداری بین عامل مهاجرت و جرایم اجتماعی مشاهده نشده است.
۸	میزان مشارکت شهروندان در حل مسائل بسیار پائین است. بدلیل عدم برنامه‌ریزی توسط نهادهای شهری جهت حضور و مشارکت مردمی اکثریت شهروندان از عملکرد شهرداری و شورای شهر ناراضی هستند. توانایی نهادهای شهری برای مداخله در سکونتگاه‌های غیررسمی در بخش مردمی، در بخش خصوصی، در بخش عمومی و در بخش دولتی نشان از ظرفیت بالای بخش مردمی و بخش خصوصی (فعالان اقتصادی) محلات اسکان غیررسمی نسبت به دو بخش دیگر دارد. ضریب نفوذ بخش مردمی و خصوصی در ساختار مدیریت شهری پائین است و عملکرد مدیریت شهری شهرهای میانی عمدتاً تحت اختیار بخش دولتی و عمومی است.
۹	ساماندهی سکونتگاه غیررسمی مورد مطالعه با موانع و مشکلات متعددی از جمله نداشتن متولی مشخص، تعدد مدیریتی، ناهماهنگی بین دستگاهی، نگرش‌های نادرست مدیران به اسکان غیررسمی و نبود مدیریت واحد روبروست.

نتیجه‌گیری

امروزه چالش حاشیه‌نشینی جزئی جدائی‌ناپذیر از بدنه مسائل اجتماعی عموم جوامع به‌ویژه جوامع در حال توسعه محسوب می‌شود و چاره‌اندیشی برای آن به یکی از پرمطلب‌ترین کرسی‌های نظری و سنجش توانایی مدیران خرد و کلان کلانشهرها تبدیل شده است. کشور در حال توسعه ایران نیز چندین دهه به صورت بی‌امان با این پدیده پیچیده دست و پنجه نرم کرده و به توفیقاتی کم و بیش نیز دست یافته است اما سرعت و حجم تغییرات اجتماعی، رشد جمعیت، چالش‌های اقتصادی داخلی و خارجی، وقوع بحران‌های اجتماعی، سیر بی‌امان مدرنیته، رشد انفجاری شهرها، رشد اقتصاد دولتی، اقتصاد ناپایدار، پیچیدگی شرایط تولید، بحران خشکسالی و کمبود منابع آبی، ضعف حمایت‌های جدی از کشاورزی و ... موانعی جدی و قدرتمند در مسیر حل این چالش بوده‌اند.

نظریه‌پردازان در سطح ملی و جهانی نیز همراه با رشد مساله حاشیه‌نشینی کوشش زیادی صرف کرده‌اند تا مسئولیت خویش را در فهم ابعاد مسئله و تدوین راهبردهای عملی ایفا نمایند که حاصل آن انبوهی از پژوهش‌های نظری و عملی طی دهه‌های گذشته است که رقم آن‌ها به بیش از هزار پژوهش طی سال‌های پس از انقلاب اسلامی رسیده است. طبیعی است میزان کیفیت و قابلیت تعمیم این پژوهش‌ها متفاوت و متنوع هستند و با گذشت زمان، نوآوری‌هایی نیز در آن‌ها رخ داده است و با توجه به تغییرات حاصل شده در بستر اجتماعی، تحقیقات جدید بهتر و بیشتر می‌توانند در زمینه مسئله مورد بحث بکارگیری شوند که ملاک اقدام این پژوهش بوده است. بنابراین دهه نود را برای بررسی انتخاب کردیم. در این میان معالاسف پژوهش‌هایی به انجام رسیده‌اند که قابلیت بهره‌برداری علمی کمتری داشته و لذا اهتمام بر این قرار گرفت که صرفاً پژوهش‌هایی که در نشریات علمی - پژوهشی معتبر ایران به چاپ رسیده‌اند مورد بهره‌برداری قرار گیرند. در این مسیر ۱۲۸ پژوهش که ناظر بر حاشیه‌نشینی در شهرهای ایران به ویژه تهران، مشهد، تبریز، رشت، شیراز، کرمان، سبزوار، کرمانشاه، یزد و اهواز بوده‌اند مورد بررسی محتوایی قرار گرفتند و در نهایت یافته‌های حاصل از ۴۸ پژوهش مورد واکاوی قرار گرفت.

در بررسی محتوایی مقالات و گزارش‌های علمی یاد شده، پنج ایده کلی بدست آمد؛ اول؛ توصیف آنچه در حاشیه‌نشینی رخ داده و می‌دهد. دوم؛ تبیین علل و زمینه‌های پیدایش و گسترش حاشیه‌نشینی در شهرها. سوم؛ پیامدهای پدیده حاشیه‌نشینی در شهرها به لحاظ اجتماعی. چهارم؛ ارتقاء، توانمندسازی و ساماندهی حاشیه شهر و پنجم؛ بررسی ارتباط متغیر یا متغیرهای خاص با پدیده حاشیه‌نشینی. بدین ترتیب متناظر با هر یک از محورهای شناسایی شده دسته‌بندی از پژوهش‌ها صورت گرفت و مهمترین یافته‌های آن‌ها در جدول پنجگانه به نمایش درآمد. در این جداول از اشاره به شهر یا محله حاشیه‌ای مورد تحقیق اجتناب شد تا چشم اندازی با قابلیت تعمیم به همه شهرها و محلات حاشیه‌ای بدست آید و عمومیت یافته‌های بدست آمده مورد تاکید اصلی قرار گرفت. بدیهی است ویژگی‌های اختصاصی به هر پهنه و شهر نیازمند پژوهش‌های متناظر با مکان و زمان خواهد بود.

در مجموع یافته‌ها حاکی است که حاشیه‌نشینی دارای ۲۶ علت مشخص و متمایز، ۲۲ پیامد، ۲۶ مدل راهبری و توانمندسازی، ۷ منظر توصیفی و ۹ پیوستگی با مسائل اجتماعی دیگر است. بدین ترتیب ۸۰ یافته پژوهشی در محورهای یاد شده استخراج گردیده است که برخی از یافته‌ها علیرغم اینکه در یک ردیف تنظیم شده‌اند اما می‌توانند ردیف‌های فرعی زیادی را نیز به خود اختصاص دهند اما به دلیل رعایت امانت و تکیه بر متن، یافته‌ها در سطوح خرد و کلان به صورت پیوسته مورد اشاره قرار گرفته است.

بیان مجموعه‌ای از علت‌های پیچیده و متداخل برای حاشیه‌نشینی، نشانگر لزوم توجه همه‌جانبه مدیران شهری و ملی به همه این علل و پرهیز از تک علتی یا محدود دیدن این پدیده است؛ علت‌هایی که هر یک خود با مجموعه‌ای دیگر از پدیده‌ها ارتباط تنگاتنگ داشته و مسیر را برای تحلیلی همه‌جانبه می‌گشاید. توسعه خطی ناشی از شکل‌گیری توام محل سکونت و فعالیت و استقرار خرده کارگاه‌ها در امتداد راه‌ها یکی از این گونه علت‌های ریشه‌ای است که بی-ارتباط با مدل توسعه نیست که خود زمینه ایجاد جاذبه‌های ناشی از حومه‌های دنج و درو از هیاهو و حومه‌های برخوردار از حداکثر امکانات را فراهم کرده است. از دیگر سو اسکان در محدوده‌های فاقد زیرساخت و در اراضی نازل شهری، به توسعه حاشیه‌نشینی دامن می‌زند؛ وجود بافت روستایی و نزدیکی حوزه‌های شهری و روستایی و احاطه شهر توسط اراضی حاصلخیز، وجود شهرک‌های حاشیه‌ای به دلیل شهرک‌های قشربندی شده و شهرک‌های اجتماعی، تجهیزات شهری و خرده کاربری‌ها به دلیل استقرار تدریسات و تجهیزات شهری، کاربری ناسازگار و آلودگی‌زا و کاربری‌های وابسته به ورودی شهر، بیکاری فراینده در شهر و روستا و کمبود فضاها و توزیع نامطلوب خدمات عمومی از دیگر علل بنیادین پدیده حاشیه‌نشینی هستند.

از دیگر وجوه قابل اهمیت در حاشیه‌نشینی این است که حاشیه‌نشینی در نظام حقوق کیفری دارای جایگاهی نیست و سیاست‌های تقنینی خاصی وجود ندارد و می‌توان گفت پدیده یاد شده، پدیده‌ای رها شده و مورد بی‌توجهی قانون گذار بوده و با آن به عنوان پدیده‌ای عارضی و دست دوم برخورد شده است.

از دیگر وجوه مورد توجه در شکل‌گیری و گسترش حاشیه‌نشینی این است که چرخه‌های اقتصادی یا چرخه‌هایی از زیرسیستم‌های دیگر که به متغیرهای اقتصادی مرتبط میشوند قوی‌تر عمل می‌کنند و این چرخه‌ها با همراه شدن شاخص‌های کلان، محرک اسکان غیررسمی می‌شوند و این خود لزوم تعریف مدل توسعه اقتصادی ویژه‌ای را می‌طلبد که باید در برنامه‌های توسعه ملی مورد توجه قرار گیرد و این خود زمینه‌ای را فراهم می‌کند تا علل دیگر حاشیه‌نشینی مانند ضعف مدیریت شهری و غفلت‌های مدیریتی، ضعف مشارکت حاشیه‌نشینان در تهیه و اجرای طرح‌های عمرانی، نداشتن امکانات رفاهی، آموزشی و فرهنگی، اصلاحات ارضی و تحرک اجتماعی ناشی از آن، جاذبه‌های مقصد و دافعه‌های مبداء، رشد جمعیت، تداوم مهاجرت به شهرها، دسترسی به مراکز مهم، وجود مزیت‌های محله برای مهاجرین کم درآمد و ... همزمان مورد عنایت قرار گیرند.

عامل دیگری که باید در تبیین علل حاشیه‌نشینی در نظر گرفت، عوامل اجتماعی و فرهنگی هستند که این عوامل خود با مجموعه‌ای متنوع از پدیده‌ها مانند پائین بودن سطح اعتماد به نفس در جامعه غیررسمی، پائین بودن سطح امنیت اجتماعی در محلات، عدم احساس تعلق به مکان، عدم پایداری سلامت روانی در بین خانوارها، عدم رضایت شغلی و روی آوردن به مشاغل کاذب، پائین بودن سطح تعهد اجتماعی، مهاجر پذیر بودن، پائین بودن سرانه خدمات رفاهی، پائین بودن سطح سرمایه اجتماعی، ضعف سازمان‌های مردم نهاد، حاکمیت شخصیت ایلی و قومیتی، بالا بودن نسبت جنسی، بالا بودن سطح بزه و قاچاق، بالا بودن بعد خانوار و ... ارتباطی تنگاتنگ و عمیق دارد.

از دیگر وجوه بسیار مهم که موضوعی بین‌رشته‌ای نیز محسوب می‌شود، عامل فیزیکی - کالبدی است که با شاخص‌های عدم کیفیت مصالح ساختمانی، ضعف شبکه‌های دسترسی، ضعف فرهنگ آپارتمان‌نشینی، استفاده از روش بنایی - کارگری در ساختمان‌سازی، عدم پوشش مناسب جاده‌های فرعی و کوچه‌ها، بالا بودن تراکم نفوذ در واحدهای مسکونی، تبعیت از الگوهای زادگاه در ساخت مسکن، عدم تبعیت از آیین‌نامه و ضوابط شهرسازی در پژوهش‌ها مورد توجه قرار گرفته است و همچنان با گذشت چندین دهه از توسعه شهرها در ایران، به عنوان چالشی جدی در مسیر توسعه شهرنشینی محسوب می‌شود که در ارتباط با عامل زیست‌محیطی با شاخص‌های دفع غیربهداشتی زباله‌ها در مناطق اسکان غیررسمی، پائین بودن سطح بهداشت و ایمنی، ضعف شبکه فاضلاب، تلفیق دام و مسکن پیچیده تر نیز می‌شود. توجه به ابعاد نظام حکمرانی شهری که امروزه تحت عناوینی مانند حکمرانی خوب یا حکمرانی متعالی نیز مطرح هستند از دیگر عواملی هستند که در تبیین حاشیه‌نشینی مورد عنایت قرار گرفته‌اند بنابراین عامل مدیریتی، نظارتی و آموزشی با شاخص‌های عدم کارآمدی برنامه‌های مدیران شهری در ساماندهی، بوروکراسی در ارائه پروانه‌های ساختمانی، ضعف نظام آموزشی و اطلاع‌رسانی در مناطق غیررسمی، فقدان نظام جامع اطلاعاتی در زمینه اسکان غیررسمی، ضعف نظارتی دستگاه‌های مسئول نظیر شهرداری، ضعف تخصص در نظام مدیریت شهری، پائین بودن سطح خدمات‌رسانی دولتی از دیگر ابعاد مورد عنایت در تبیین پدیده پیچیده حاشیه‌نشینی هستند.

از دیگر ابعاد تحلیلی پدیده حاشیه‌نشینی که مکمل تبیین علت‌های این پدیده است، توجه به پیامدهاست. بر این اساس با نگاهی به پژوهش‌ها، می‌توان گفت که حاشیه‌نشینی دست کم دارای بیست پیامد کلان است که علیرغم مطرح بودن آن‌ها در ابعاد رسانه‌ای، کمتر مورد توجه دقیق و تحلیلی قرار گرفته‌اند؛ پیامدهایی مانند ایجاد نهادهای جدید و توسعه نهادهای موجود به لحاظ مدیریتی و عملکردی و تغییر در سیما و چهره ظاهری فضاهای اداری، افزایش جمعیت روستای الحاقی به شهر، افزایش امکانات فرهنگی-تفریحی، امکانات آموزشی، امکانات بهداشتی و درمانی، ارتکاب جرائم جنسی، تهدید سلامت روان ساکنین، تأثیر منفی بر کیفیت زندگی، تأثیر منفی بر سرمایه اجتماعی با شاخص‌های تعلق اجتماعی، مشارکت اجتماعی و اعتماد اجتماعی و عدالت و برابری، افزایش مهاجرپذیری غیرمعارف سکونتگاه‌های واقع در حریم، تخریب باغات و اراضی زراعی پیرامون، عدم همکاری جامعه محلی برای جلوگیری از ساخت و سازهای غیرمجاز، عدم ارتقاء کیفیت سکونت در برخی سکونتگاه‌ها به دلیل تراکم شدید جمعیت، عدم تعادل سازمان فضایی در منطقه، جذب یا عدم جذب گروه‌های مختلف اجتماعی در پهنه‌ها، روند رو به گسترش واحدهای خدماتی متعدد در محدوده حریم، روند رو به افزایش قیمت زمین در برخی مناطق، افزایش روزافزون میزان توجه سازمان‌ها و نهادهای تأثیرگذار در گستره حریم شهر، تمرکز شدید فعالیت‌های صنعتی در پسرانه‌ها و جذب مهاجر، تشدید روزافزون تقاضا برای سکونت در سکونتگاه‌های حریم، امکان ادامه روند رشد و گسترش کالبدی شهر، تبدیل شدن بخش‌هایی از حریم به فضاهای خالی رها شده ناامن و آلوده.

در پایان باید به این مهم نیز توجه کرد که حاشیه شهرها فقط محلی برای تمرکز مسائل و معضلات نیست بلکه، بستری سرشار از فرصت‌های توسعه است که با تکیه بر آن‌ها می‌توان تاحدود زیادی، مسائل را هم واقعی‌تر در نظر گرفت و هم بهتر و کم‌هزینه‌تر، حل و فصل کرد. امروزه این مبحث تحت عنوان شبکه فرصت‌ها و نقاط قوت مورد توجه

هستند که می‌توان به استقرار عملکردهای مختلف در حریم، عدم بهره‌برداری از قسمت‌های مهمی در حریم و بکر بودن اراضی، در دسترس بودن منابع مختلف انسانی، اقتصادی و طبیعی، ظرفیت خالی موجود در بخش‌های مختلف اقتصادی، دسترسی به نیروی انسانی و سرمایه مورد نیاز اشاره کرد.

پیشنهادهای

از مهمترین پیشنهادات پژوهشی نیز که قابل طرح است می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- استفاده از روش‌های کیفی‌نگر در مطالعه ابعاد زندگی در حاشیه شهر
- توجه به سرفصل مدیریت زمین در مدیریت حاشیه‌نشینی
- استفاده از مطالعات طولی در سنجش تحولات حاشیه‌نشینی
- اجتناب از بار معنایی منفی مستتر در حاشیه‌نشینی توسط پژوهشگران
- تلفیق روش جدول فرصت - تهدید با روش کیفی‌نگر
- اجرای پژوهش‌های نقطه‌ای بر اساس نیاز مدیران اجرایی
- اتصال بدنه اجرایی با پژوهشگران میدانی
- آشنایی کلی مدیران اجرایی با رویکردهای نظری حاشیه‌نشینی در جهان
- مطالعه تجارب موفق ملی و جهانی در کاهش پیامدهای حاشیه‌نشینی
- توسعه مطالعات حاشیه‌نشینی بر اساس تعداد محلات و تدوین نظام جامع پژوهش‌ها

منابع

- ابراهیم زاده، عیسی؛ زارع، محمد. (۱۳۹۳). *سنجش میزان سرمایه اجتماعی، مشارکت و توسعه پایدار شهری مورد شناسی؛ منطقه سه کلانشهر زاهدان*. جغرافیا و آمایش شهری - منطقه ای، ۴ (۱۱)، ۱۵-۳۰
- استعلاجی، علیرضا؛ حسین‌زاده، نعمت. (۱۳۹۵). *راهبردهای مدیریت بحران در سکونتگاه‌های غیررسمی اسلام شهر با تأکید بر توانمندسازی*. فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا، ۷ (۱)، ۱۰۱-۸۵
- اسماعیلی، رضا؛ امیدی، مهدی. (۱۳۹۱). *بررسی تجربه حاشیه‌نشینی از دیدگاه حاشیه‌نشینان: یک مطالعه پدیدار شناسانه*. مطالعات جامعه‌شناختی شهری (مطالعات شهری)، ۲ (۳)، ۱۷۹-۲۰۸
- امیری، نسیم و همکاران (۱۳۹۷). *ارزیابی فقر شهری در سکونتگاه‌های غیررسمی با استفاده از مدل تحلیل عاملی (شهرک سیدی کرمان)*. فصلنامه پژوهش‌های نوین علوم جغرافیایی، معماری و شهرسازی، شماره ۱۵، ۲۳۱-

۲۲۱

- ایران دوست، کیومرث؛ حبیبی، کیومرث؛ خندان، محمد. (۱۳۹۷). *عوامل مؤثر بر پراکنده‌رویی شهری در شهرهای ایران (نمونه موردی شهر رشت)*. آمایش جغرافیایی فضا، ۸ (۲۸)، ۶۷-۸۲
- باقری میاب، شهلا؛ کریمی کیا، محمدصادق. (۱۴۰۰). *مدل‌یابی خط‌مشی‌گذاری فرهنگی پدیده حاشیه‌نشینی در اهواز*. نشریه توسعه محلی روستایی - شهری، ۱۳ (۲)، ۵۸۲-۵۶۱
- باقری‌نیا، علی؛ زالی، نادر؛ زارعی، مجید. (۱۳۹۲). *ساماندهی بافت قدیمی محله ساغری سازان کلان شهر رشت و ارائه راهکارهای آن با رویکرد نو شهرگرایی*. اقتصاد و مدیریت شهری، ۲ (۵)، ۶۹-۸۷
- باقری، علیرضا. (۱۳۹۷). *مطالعه تطبیقی احساس امنیت در مناطق مرکزی و حاشیه نشین شهرستان ساری*. مطالعات امنیت اجتماعی، ۹ (۵۶)، ۱۷۱-۱۹۹

بذرگر، محمدرضا؛ رحیمی، محمد؛ سلطانی، علی. (۱۳۹۶). *ظرفیت‌سنجی مدیریت شهری در فرایند توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی، نمونه موردی: پنج شهر ایران*. جغرافیا، ۱۵ (دوره جدید) (۵۳)، ۲۳۳-۲۵۰.

بهمنی، سجاد؛ همتی، رضا؛ ملتفت، حسین؛ ایزدی جیران، اصغر. (۱۳۹۷). *مرور نظام‌مند مطالعات انجام شده در زمینه حاشیه‌نشینی (۱۳۷۵ تا ۱۳۹۶)*. مجله رفاه اجتماعی، شماره ۷۱، ۱۳۵-۸۵.

بیات، بهرام. (۱۳۹۴). *تحلیل آسیب‌ها و جرایم مناطق حاشیه‌نشینی شهر تهران*. مطالعات امنیت اجتماعی، ۲ (۴۳)، ۱-۲۰.

پژوهان، موسی؛ فتاحی، حمید؛ قاسم زاده، بهنام. (۱۳۹۴). *کاربرد فن ارزیابی مشارکت روستایی در برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های غیررسمی شهری (پژوهش موردی: سکونتگاه اسلام آباد منطقه ۲ تهران)*. نشریه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۴ (۱)، ۹۳-۱۱۸.

پیری، عیسی؛ زالی، نادر؛ تقی‌لو، علی‌اکبر. (۱۳۹۱). *امکان‌سنجی بکارگیری رهیافت‌های توانمندسازی در ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی ناحیه گلشهر مشهد*. مطالعات و پژوهش‌های شهری منطقه ای، ۳ (۱۲)، ۱۱۹-۱۳۴.

جعفری، علی؛ حسین زاده، بهنام. (۱۴۰۲). *رابطه مؤلفه‌های فرهنگی و شکوفایی شهر با تأکید بر مناطق حاشیه-نشین*. مطالعات جامعه‌شناسی شهری، ۱۳ (۴۹).

جلایی پور، حمیدرضا؛ عبدالله پور، جمال. (۱۳۹۰). *تمایز شهرگرایی و شهرنشینی بررسی شهرگرایی در مناطق کردنشین ایران، با تأکید بر شهر سردشت*. مسائل اجتماعی ایران (دانشگاه خوارزمی)، ۲ (۱)، ۱۱۲.

حاتمی‌نژاد، حسین و همکاران. (۱۳۹۰). *نقش مدیریت شهری در ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی*. اندیشه جغرافیایی، ۵ (۱۰).

حاتمی‌نژاد، حسین و همکاران. (۱۳۹۰). *نقش مدیریت شهری در ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی (مطالعه موردی: محله فرون آباد تهران)*. اندیشه جغرافیایی، ۵ (۱۰).

حکمت‌نیا، حسن. (۱۳۹۹). *ارزیابی عوامل مؤثر بر ناپایداری سکونتگاه‌های غیررسمی بر اساس نظر مطلعان و ذینفعان کلیدی (مطالعه موردی: محلات حاشیه‌نشین شهر یزد)*. جغرافیای اجتماعی شهری، ۱۷ (پیاپی ۱۶)، ۱۵۱-۱۶۵.

رجایی، سیدعباس؛ عباسی فلاح، وحید؛ نجفی، اسماعیل. (۱۳۹۸). *ارزیابی تطبیقی شاخص‌های عینی و ذهنی کیفیت زندگی در سکونتگاه‌های غیررسمی شهر ورامین*. آمایش محیط، ۱۲ (۴۶)، ۱۴۹-۱۷۶.

رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا؛ محمدی تیراندازه، مینو؛ عصار آرانی، عباس. (۱۴۰۱). *تحلیل اثرات حاشیه‌نشینی بر سلامت زنان در کلانشهرهای تهران، مشهد، تبریز و کرمانشاه*. نشریه جغرافیا و توسعه، ۲۰ (۶۸)، ۸۷-۱۱۵.

زاهد زاهدانی، سید سعید. (۱۳۶۹). *حاشیه‌نشینی، شیراز، نشر دانشگاه شیراز*.

زنگنه، یعقوب؛ حسین‌آبادی، سعید. (۱۳۹۲). *تحلیلی بر تعلق مکانی و عوامل مؤثر بر آن در سکونتگاه‌های غیررسمی (مورد مطالعه: محدوده شرق کال عیدگاه سبزوار)*. مطالعات جامعه‌شناختی شهری (مطالعات شهری)، ۳ (۸)، ۱۳۱-۱۶۲.

سهراب‌زاده، مهران؛ رضوانی، زهره. (۱۴۰۰). *فرا ترکیب مقالات پژوهشی در مورد عوامل مؤثر بر شکل‌گیری حاشیه‌نشینی و پیامدهای آن در بازه زمانی (۱۳۹۸-۱۳۸۸)*. مطالعات جامعه‌شناختی شهری (مطالعات شهری)، ۱۱ (۳۹)، ۱۱ (۳۹).

- شریفی نیا، زهرا؛ نورا، محمدرضا؛ سندگل، مهدی. (۱۳۹۰). *توانمندسازی و ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی با تأکید بر عوامل اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و زیست‌محیطی (مطالعه موردی: محله غلام تپه بزی شهرستان آزادشهر)*. جغرافیای سرزمین، ۸ (۳۰)، ۱۲۱-۱۳۴.
- شفیعی دستجردی، مسعود؛ صادقی، نگین. (۱۳۹۶). *بررسی تحقق‌پذیری طرح‌های بازآفرینی بافت فرسوده شهری به روش تلفیقی تحلیل شبکه‌ای- کارت امتیازی متوازن، نمونه موردی: بافت فرسوده زینیه اصفهان*. باغ نظر، ۱۴ (۴۶)، ۵-۱۴.
- صالحی امیری، سیدرضا؛ خدایی، زهرا (۱۳۹۰). *حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی؛ چالش‌ها و پیامدها*. تهران، نشر ققنوس.
- ضیاءتوانا، محمدحسن؛ شریفی، خدیجه. (۱۳۹۲). *تبدیل شلمزار به شهر و نقش‌آفرینی آن در توسعه روستاهای پیرامون مطالعه موردی: بخش کیار-شهرستان شهرکرد*. پژوهش‌های روستایی، ۴ (۱ پیاپی ۱۳)، ۴۹-۷۵.
- عزیزیان، محمدصادق؛ نقدی، فریده؛ ملازاده، مهدی. (۱۳۹۲). *ارزیابی توان اکولوژیک حاشیه شهر تبریز به منظور توسعه پایدار شهری با رویکرد MCE*. پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، ۴ (۱۳)، ۱۱۳-۱۲۸.
- عصر مهدوی، علیرضا. (۱۴۰۱). *حاشیه‌نشینی و تأثیر آن بر جرائم جنسی (مطالعه موردی منطقه پاکدشت تهران)*. مجله بین‌المللی پژوهش ملل، دوره ۷، شماره ۷۷.
- علالدینی، پویا؛ مصطفی پورشاد، مهدیه؛ جلالی موسوی، آزاده. (۱۳۹۰). *ارتقای وضعیت رفاهی اهالی سکونتگاه‌های غیررسمی در ایران*. رفاه اجتماعی، ۱۱ (۴۱)، ۶۹-۹۱.
- علیزاده اقدم، محمد باقر؛ ربانی، رسول. (۱۳۹۲). *حاشیه‌نشینی شهری*. اصفهان، نشر دانشگاه اصفهان.
- فاضلی، نعمت‌الله. (۱۳۸۵). *فرهنگ فقر*. انجمن جامعه‌شناسی ایران (نشست علمی).
- فکوهی، ناصر. (۱۳۸۳). *انسان‌شناسی شهری*. تهران، نشر نی.
- کامرانی، زهرا؛ سیف‌الدینی، سیف‌الله. (۱۳۹۲). *شکل‌گیری و گسترش پدیده حاشیه‌نشینی نوین در کلانشهر تهران از انقلاب اسلامی تاکنون (مطالعه موردی: محله حصارک تهران)*. مطالعات جامعه‌شناسی، ۵ (۲۰)، ۲۱-۷.
- کرمی جوزانی، نوری کرمانی، علی؛ رجبی، آریتا. (۱۳۹۹). *ارائه الگوی پیامدهای اجتماعی ناشی از رشد محلات اسکان غیررسمی در اسلامشهر*. مجله جامعه‌شناسی ایران، ۳ (۴).
- کریمی، جلیل؛ واعظ زاده، ساجده؛ ایاسه، علی. (۱۳۹۵). *محله، مسکن و خشونت: مطالعه موردی مناطق حاشیه‌ای و غیر حاشیه‌ای شهر کرمانشاه*. مطالعات جامعه‌شناختی شهری (مطالعات شهری)، ۷ (۲۱)، ۸۳-۱۰۶.
- کریمی، نسیم. (۱۴۰۲). *واکاوی سیاست تقنینی ایران در خصوص حاشیه‌نشینی*. تمدن حقوقی، ۶ (۱۵)، ۲۸۹-۳۰.
- کشیشیان سیرکی، گارینه؛ نیرومند، مهین. (۱۴۰۱). *اصلاحات ارضی سال ۱۳۴۲ و اعتراضات سیاسی - اجتماعی در ایران*. نشریه سیاست پژوهی ایرانی اسلامی، ۱ (۴)، ۲۴۲-۲۱۸.
- گنجی، مرتضی. (۱۴۰۱). *حاشیه‌نشینی (اسکان غیررسمی) در ایران؛ رویکردها، سیاست‌ها و اقدامات*. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره مسلسل ۱۸۵۴۵، کد موضوعی ۲۱۰.
- مافی، عزت‌الله؛ رضوی، محمدحسن. (۱۳۹۱). *برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه محله‌ای با تأکید بر متغیرهای اجتماعی مطالعه موردی: محله طلاب شهر مشهد*. مطالعات و پژوهش‌های شهری منطقه ای، ۴ (۱۴)، ۱۱۵-۱۳۰.
- نجفی کانی، علی اکبر؛ میرکتولی، جعفر؛ باباییان، طاهره. (۱۳۹۳). *بررسی میزان رضایت حاشیه‌نشینان از عملکرد مدیریت شهری و نقش آنان در توسعه فضایی و کالبدی حاشیه شهر بابل*. جغرافیا و آمایش شهری - منطقه ای، ۴ (۱۲)، ۱۳-۲۲.

- نقدی، اسدالله. (۱۳۹۲). *حاشیه‌نشینی (تئوری‌ها، روش‌ها، مطالعات موردی)*. تهران، نشر جامعه‌شناسان.
- نقدی، اسدالله؛ زارع، صادق. (۱۳۹۱). *حاشیه‌نشینی به مثابه آپاندیسیت شهری (مورد مطالعه: جعفرآباد-کرمانشاه)*. برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۲(۵)، ۸۱-۶۵.
- یزدانخواه، فرزانه و همکاران. (۱۴۰۰). *توانمندسازی بافت‌های ناکارآمد شهری در راستای توسعه پایدار کلانشهر تبریز از منظر جامعه‌شناسی شهری*. مطالعات جامعه‌شناسی شهری، ۱۳ (۵۱)، ۶۷-۹۷.

Refrencese

- Davis, M. (2004). *planet of Slums (Urban Involution & the Informal Proletarian)*. New Left Review ,No .26,pp5-34
- Imanpour, M., Shamsodini, A., & SARVAR, R. (2021). *Analysis of Informal Settlement Scenarios in Northeastern Cities of Iran (Case study: Bojnourd City)*. JOURNAL OF GEOGRAPHICAL STUDIES OF MOUNTAINOUS AREAS, 2(1 (5)), 77-92
- Mooney, I., Knox, D., & Schacht, C. (2000). *Understanding Social problem*. EveHoward
- Pile, S. (1999). *What is a city?Published in city world*. edited by Doreen Massey, John Allen and STEVE PILE ,Routledge and the open university pub.pp3-52.